

УДК 343.135

ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ВИПАДКАХ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ ОСОБЛИВОЮ ЧАСТИНОЮ КК УКРАЇНИ

Леоненко І. В.

Національна академія внутрішніх справ

У статті розглянуто процесуальну форму звільнення від кримінальної відповідальності як окремої структурної частини чинного КПК України. Наголошується на необхідності розмежування дискреційних та спеціальних підстав звільнення особи від кримінальної відповідальності, передбачених КК України.

Ключові слова: процесуальна форма, суд, прокурор, обвинувачений, захисник, звільнення від кримінальної відповідальності, клопотання, ухвала, закриття кримінальної справи, дискреційні підстави, спеціальні підстави.

У ст. 9 Конституції України зазначається: «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачений Конституцією та законами України». Діяльність суду, а також сторін та інших учасників кримінального провадження регламентується кримінальним процесуальним законом.

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) під час кримінального провадження суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно дотримуватися вимог цього Кодексу. Іншими словами, суд та інші органи державної влади, які беруть участь у кримінальному провадженні, зобов'язані дотримуватися кримінально-процесуальної форми.

В юридичній літературі *кримінально-процесуальна форма* визначається як передбачений кримінально-процесуальним законом порядок усієї кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування, прокуратури і суду, а також громадян, залучених до сфери цієї діяльності, як і порядок вчинення й оформлення окремих процесуальних дій, прийняття, оформлення та звернення до виконання процесуальних рішень [1, с. 26].

Додержання процесуальної форми забезпечує виконання всіх завдань кримінального судочинства загалом, а також спеціальних завдань кожної стадії та інститутів кримінального провадження.

Сучасні тенденції розвитку кримінального та кримінально-процесуального законодавства зумовлюють необхідність створення реального та дієвого процесуального механізму реалізації відповідних положень законів України.

Визначною подією стало прийняття 13 квітня 2012 р. нового КПК України. Інститут звільнення від кримінальної відповідальності нарешті отримав належне законодавче оформлення у вигляді виділення в окрему структурну частину чинного КПК України.

Відомо, що у КПК України 1960 р. процесуальна форма звільнення від кримінальної відповідальності регулювалася ст. ст. 7 – 12. Даними статтями передбачався порядок звільнення особи від кримінальної відповідальності за нереабілітуючими підставами, які передбачені ст. ст. 45 – 49 та ст. 97 Кримінального кодексу України (далі – КК України). Водночас процесуальний порядок звільнення особи від кримінальної відповідальності за спеціальними підставами, передбачений ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212-1, ч. 2 ст. 255, ч. 2 ст. 258-3, ч. 4 ст. 258-5, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 4 ст. 321-1, ч. 5 ст. 368-3, ч. 5 ст. 368-4, ч. 6 ст. 369 КК, ч. 4 ст. 401 КК України, не був закріплений в даному КПК України взагалі. Таке звільнення здійснювалось здебільшого за аналогією.

Деякі радянські дослідники цілком виправдовували застосування аналогії у практичній діяльності органів досудового розслідування та суду. Так, Р. Д. Рахунов зазначав, що «застосування закону за аналогією у випадках наявності прогалин у діючому законодавстві – прийом цілком правомірний» [2, с. 69]. На думку М. С. Строговича, якщо яке-небудь питання, що виникло в слідчій чи судовій практиці не отримало прямого вирішення в діючому кримінально-процесуальному законодавстві, а його вирішення є необхідним, то цілком можливо застосувати той процесуальний закон, який передбачає найбільш схожий випадок [3, с. 49].

Зрештою, даний підхід знайшов своє відображення у п. 23 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» від 26 квітня 2002 р. № 4, де вказується, що звільнення від кримінальної відповідальності та закриття кримінальної справи на підставах, передбачених ч. 4 ст. 307 та ч. 4 ст. 309 КК України має здійснюватись за правилами, передбаченими ст. ст. 7, 7-1, 7-2 КПК України [4, с. 270].

Застосування «аналогії» у кримінальному провадженні є, на думку автора, суттєвим порушенням кримінально-процесуальної форми та в багатьох випадках призводить до процесуального спрощенства. Це, в свою чергу, призводить до порушення закону і може спричинити скасування або зміну прийнятого рішення.

Новим КПК України усунуто дану прогалину та встановлено загальний порядок звільнення особи від кримінальної відповідальності, який передбачений ст. ст. 285 – 289 § 2 «Звільнення від кримінальної відповідальності» глави 24 «Закінчення досудового розслідування. Продовження строку досудового розслідування» цього Кодексу.

Статтею 285 КПК України визначено загальні положення кримінального провадження під час звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Так, у ч. 1 ст. 285 КПК України вказується, що особа звільняється від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених законом України про кримінальну відповідальність.

Під звільненням від кримінальної відповідальності слід розуміти передбачену законом відмову держави від застосування до особи, яка вчинила злочин, обмежень її певних прав і свобод, визначених КК України [5, с. 58].

До випадків звільнення від кримінальної відповідальності належать: 1) дійове, каяття; 2) примирення винного з потерпілим; 3) передача особи на поруки; 4) зміна обстановки; 5) закінчення строків давності та 6) спеціальні випадки, передбачені Особливою частиною КК України.

Статтею 286 КПК України визначається порядок звільнення від кримінальної відповідальності. У ч. 1 цієї статті зазначається, що звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення здійснюється судом.

Встановивши на стадії досудового розслідування підстави для звільнення від кримінальної відповідальності та отримавши згоду підозрюваного на таке звільнення, прокурор складає клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності (далі – клопотання) та без проведення досудового розслідування у повному обсязі надсилає його до суду (ч. 2 ст. 286 КПК України).

Перед направленням клопотання до суду прокурор зобов'язаний ознайомити потерпілого та з'ясувати його думку щодо можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності. На думку Д. П. Письменного, дана вимога є зрозумілою і логічною, оскільки спрямована на захист законних інтересів потерпілого в кримінальному провадженні [6, с. 622].

З одного боку, законодавець цілком правильно зобов'язує прокурора з'ясувати ставлення потерпілого до звільнення особи від кримінальної відповідальності, а з іншого така вимога є доцільною тільки щодо застосування дискреційних підстав звільнення від кримінальної відповідальності. Звільнення ж від кримінальної відповідальності на підставах, передбачених Особливою частиною КК України, так само, як і у випадках, що передбачені ст. ст. 45, 46 та 49 КК України, з'ясування ставлення потерпілого до такого звільнення, на думку автора, не потребує взагалі, оскільки є імперативним (обов'язковим до виконання).

Вимоги (зміст та форма), яким має відповідати клопотання прокурора про звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені у ст. 287 КПК України «Клопотання прокурора про звільнення від кримінальної відповідальності».

Як зазначає Ю. В. Баулін, питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності виникає тільки в тих випадках, коли були всі підстави для покладання на неї такої відповідальності [5, с. 52]. Звідси логічним видається встановлення та подальше викладення у клопотанні прокурора, зокрема, доказів, які підтверджують факт вчинення особою кримінального правопорушення (п. 6 ч. 1 ст. 287 КПК України).

Втім, не завжди таке клопотання надходить від прокурора. Відповідно до ч. 4 ст. 286 КПК України, якщо під час здійснення судового провадження щодо провадження, яке надійшло до суду з обвинувальним актом, сторона кримінального провадження (наприклад, обвинувачений або його захисник. – *І.Л.*) звертається до суду з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності обвинуваченого, суд має невідкладно розглянути таке клопотання.

Так, 4 січня 2013 р. під час підготовчого засідання в приміщенні Голосіївського районного суду м. Києва по обвинуваченню М. у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 309 КК України, захисник обвинуваченого попросив закрити провадження у справі та звільнити його підзахисного від кримінальної відповідальності на підставі ч. 4 ст. 309 КК України. При цьому він попросив долучити до кримінального провадження медичну довідку. Суддя задовольнив клопотання та долучив документи до провадження. Прокурор з приводу заявленого клопотання відмітив, що *є законні підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності та закриття кримінального провадження*. Обвинувачений підтримав клопотання захисника в повному обсязі, просив його задовольнити та звільнити його від кримінальної відповідальності, передбаченої ч. 1 ст. 309 КК України на підс-

таві ч. 4 ст. 309 КК України. Вислухавши думку учасників, встановивши у підготовчому засіданні підстави для прийняття рішення, передбаченого п. 2 ч. 3 ст. 314 КПК України, суд виніс ухвалу про закриття кримінального провадження та звільнення М. від кримінальної відповідальності на підставі ч. 4 ст. 309 КК України [7].

Як вже зазначалося раніше, звільнення від кримінальної відповідальності є наявним на протязі всього судового розгляду у кримінальному провадженні, але до моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду. А отже в деяких випадках клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності може надходити до суду у визначеному законом порядку й під час судового розгляду кримінального провадження.

1 січня 2013 р. під час відкритого судового розгляду у Компаніївському районному суді Кіровоградської області кримінального провадження по обвинуваченню Г. у вчиненні кримінального правопорушення передбаченого ч. 2 ст. 317, ч. 1 ст. 309 КК України, обвинувачений Г. та його захисник заявили клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності у відповідності до вимог ч. 4 ст. 309 КК України, оскільки вважають, що на час розгляду справи обвинувачений Г. перестав бути суспільно-небезпечним, так як добровільно пройшов стаціонарне лікування від наркоманії. До матеріалів справи обвинувачений попросив долучити медичну довідку про проходження ним курсу стаціонарного лікування від наркоманії. Прокурор не заперечував щодо задоволення клопотання. Заслухавши клопотання обвинуваченого та його захисника, *врахувавши думку прокурора*, дослідивши матеріали кримінального провадження, суд своєю ухвалою задовольнив клопотання обвинуваченого Г., заклавши кримінальне провадження та звільнивши останнього від кримінальної відповідальності [8].

Таким чином, стає очевидним, що звільнення від кримінальної відповідальності є наявним на протязі всього судового розгляду у кримінальному провадженні, але до моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду.

На думку автора, врахування думки прокурора при звільненні особи від кримінальної відповідальності у випадку, передбаченому ч. 4 ст. 286 КПК України, є цілком виправданим, оскільки, по-перше, відповідає принципу змагальності у кримінальному судочинстві, по-друге, дає можливість заперечити щодо задоволення клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності в разі відсутності на те, з точки зору прокурора, законних підстав. До того ж не слід забувати, що прокурор є стороною обвинувачення, а тому у випадку надходження відповідного клопотання від сторони захисту може ставити підстави, що містяться у ньому, під сумнів. Зокрема, це стосується таких елементів звільнення від кримінальної відповідальності, як добровільність, своєчасність тощо.

Так, наприклад, існують випадки, коли суд, не перевірявши ретельно обґрунтованість спеціальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності, передбачених Особливою частиною КК України, ухвалює рішення про закриття кримінальної справи та звільняє особу від кримінальної відповідальності.

Статтею 288 КПК України регулюється процесуальний порядок розгляду питання про звільнення від кримінальної відповідальності.

У ч. 1 цієї статті передбачено загальний порядок розгляду клопотання прокурора в судовому засіданні, але з певними особливостями, які встановлюються цією

статтею. Він полягає в тому, що розгляд клопотання прокурора здійснюється у присутності сторін кримінального провадження, а також потерпілого.

Розглянувши клопотання прокурора (обвинуваченого, захисника. – *авт.*), з'ясувавши думку потерпілого (у випадку, якщо таке клопотання надійшло від сторони захисту – прокурора. – *авт.*) щодо можливості звільнення підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності, суд своєю ухвалою закриває кримінальне провадження та звільняє особу від кримінальної відповідальності (ч. 2, ч. 3 ст. 288 КПК України).

Відповідно до ч. 4 ст. 288 КПК України у разі встановлення судом необґрунтованості клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності (наприклад, зроблена особою заява про вчинений нею злочин є не добровільною, а вимушеною; особа, яка вчинила злочин, вирішила звернутися до правоохоронних органів вже після повідомлення їй про підозру; завдані злочином збитки були відшкодовані не в повному обсязі; в особи мається непогашена або незнята судом в установленому законом порядку судимість за вчинення аналогічного злочину тощо) суд своєю ухвалою відмовляє у його задоволенні та повертає клопотання прокурору для здійснення кримінального провадження в загальному порядку. Якщо таке необґрунтоване клопотання надійшло після направлення обвинувального акта до суду, то він продовжує судове провадження у загальному порядку.

Не дивлячись на позитивні зміни, що відбулися у кримінальному процесуальному законодавстві України, все ж таки воно не є досконалим. Зокрема, це стосується й аналізованого в статті інституту звільнення від кримінальної відповідальності.

Справа в тому, що застосування передбачених Особливою частиною КК України заохочувальних норм про звільнення від кримінальної відповідальності не пов'язується із реалізацією дискреційних повноважень суду, тобто таке звільнення завжди є обов'язковим [9, с. 137]. Обов'язковому звільненню від кримінальної відповідальності особа підлягає також у випадках, передбачених ст. ст. 45 та 46 КК України. Натомість звільнення від кримінальної відповідальності, передбачене ст. ст. 47, 48, 97 КК України здійснюється на розсуд суду.

Так, наприклад, у ст. 48 КК України вказується, що особу, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, *може бути* (курсив авт. – *І. Л.*) звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час розслідування або розгляду справи в суді внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною.

Словосполучення «може бути звільнена від кримінальної відповідальності» надає право суду діяти у випадках, що передбачені ст. ст. 47 та 48 КК України, на власний розсуд. Натомість, словосполучення «звільняється від кримінальної відповідальності» носить імперативний характер та за наявності відповідних підстав, передбачених Особливою частиною КК України, зобов'язує суд, незалежно від свого внутрішнього переконання, звільнити особу від кримінальної відповідальності.

Таким чином, у КПК України відсутня чітка законодавча регламентація можливої відмови суду у звільненні особи від кримінальної відповідальності у передбачених ст. ст. 47 та 48 КК України випадках. Дана обставина потребує окремої процесуальної регламентації імперативних та дискреційних підстав звільнення від кримінальної відповідальності.

Не до кінця розроблено й процедуру розгляду судом клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності, яке подається стороною захисту в порядку, передбаченому ч. 4 ст. 286 КПК України. На думку автора, в даному випадку потребує

законодавчого закріплення врахування судом думки прокурора щодо наявності законних підстав звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності.

З огляду на викладені обставини пропонується:

1) частину четверту статті 286 КПК України доповнити реченням такого змісту:

«В разі, якщо таке клопотання надійшло від обвинуваченого або його захисника, суд зобов'язаний вислухати думку прокурора щодо наявності законних підстав звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності»

2) частину 2 статті 288 КПК України викласти в такій редакції:

2. Суд зобов'язаний з'ясувати думку потерпілого щодо можливості звільнення підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених статтями 47, 48 Кримінального кодексу України.

Запропоновані автором зміни покликані встановити обов'язкове звільнення судом особи від кримінальної відповідальності на підставах, передбачених Особливою частиною КК України. При цьому регламентується процесуальна роль прокурора при вирішенні в суді питання щодо можливості звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності за дискреційними та імперативними підставами.

Список літератури:

1. Назаров В. В., Омеляненко Г. М. Кримінальний процес України: Навчальний посібник. – Вид. 2-ге, доп. і переробл. – К., 2008. – 584 с.
2. Рахунов Р. Д. Аналогія в советскоуголовном процессе / Р. Д. Рахунов // Правоведение. – 1971. – № 2. – С. 68 – 75.
3. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса М. С. Строгович. – М., 1968. – 470 с.
4. Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (Серія: «Кодекси і закони України»). – К.: Видавничий дім «Скіф», 2006. – 472 с.
5. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія / Ю. В. Баулін. – К.: Атіка, 2004. – 296 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За загальною редакцією професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.С. Шумила. – К.: Юстиніан, 2012. – 1224 с.
7. Єдиний державний реєстр судових рішень [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28967942> (28.02.2013 р.).
8. Єдиний державний реєстр судових рішень [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29200395> (28.02.2013 р.).
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: 9-те видання, перероблене та доповнене / за редакцією М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2012. – 1316 с.

Леоненко І. В. Процесуальна форма звільнення від кримінальної відповідальності на основі законних підстав, передбачених Особливою частиною КК України / І. В. Леоненко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2013. – Т. 26 (65). № 1. – С. 408-414.

В статье рассмотрена процессуальная форма освобождения от уголовной ответственности в качестве отдельной структурной части действующего УПК Украины. Отмечается необходимость разграничения дискреционных и специальных оснований освобождения лица от уголовной ответственности, предусмотренных УК Украины.

Ключевые слова: суд, прокурор, обвиняемый, защитник, процессуальная форма, освобождение от уголовной ответственности, ходатайство, постановление, закрытие уголовного дела, дискреционные основания, специальные основания.

Leonenko I. V. The procedural form of exemption from criminal responsibility on the grounds, stipulated by the Special part of the criminal code of Ukraine / I. V. Leonenko // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series : Juridical sciences. – 2013. – Vol. 26 (65). № 1. – P. 408-414.

The article considers the procedural form of exemption from criminal liability as a structural part of the current of the CPC of Ukraine. It is noted necessity to distinguish between discretionary and special grounds for exempting a person from criminal responsibility provided for by the criminal code of Ukraine.

Key words: court, the Prosecutor, the accused, the lawyer, the legal form, the exemption from criminal liability of the application, the resolution, the closure of the criminal case, discretionary grounds, special grounds.